

Humor raakt het wezen van de mens

Speling 40 (1988): 6-13

Wim R. Scholtens

'Het smaakt altijd nog wel naar houtduif', zei de heks 'en ze kookte soep van een tak waar een kraai op gezeten had'. Geen motto past beter als waarschuwing voor een scribent over humor. Wie over dit onderwerp schrijft, is ongeveer als iemand die een hongerig gezelschap voorleest uit een kookboek. Hoe zot de poging is en hoezeer men zichzelf alleen maar belachelijk maakt met een systematische studie over de humor, werd me duidelijk toen enkele jaren geleden een hooggeleerd heer van een proefschrift over de humor moest bevallen. Met de 'tierische Ernst' van een gortdroge pennenlicker mocht hij zichzelf in 'Met het oog op morgen' aan inslapend Nederland presenteren. Ik ben er onmiddellijk van in coma gevallen. Dat het aan anderen in de loop der tijden wel is gelukt, zoals reeds aan Erasmus, Heine, Hamann, Kierkegaard en aan Twain of Bernard Shaw, is bij voornoemd schrikwekkend voorbeeld maar een schrale troost. Want telkens weer blijkt, dat bij alle geestigheid die men tegenkomt-humor in woord en existentie zo zeer aan plaats en tijd gebonden zijn, dat men vaak meer zouteloosheid proeft dan neiging heeft om in de lach te schieten. Men heeft ooit proeven genomen met Amerikaanse cartoons bij Japanners: de ene helft begreep ze niet eens, de andere was hoogst beledigd; hetgeen nog niet betekent dat Japan geen humor kent.

Woordenspel of bloedsomloop?

Er is een heel arsenaal van termen tot bepaling van het geestige. Naar vorm en inhoud maken diverse auteurs de meest verschillende indelingen. Toch mag men vermoeden dat er in die veelheid een hiërarchie van menselijke waarden schuilgaat. Dat geldt niet alleen van de verbale, maar ook van de practical jokes. De stinkbom, de boertige taal, de schuine mop, de dijenkletser en de zouteloze schoolmeestersmop, zijn van een lager allooi dan de sceptische of zelfs cynische ironie. En deze staat weer lager dan de tragikomische Witz van de vervolgte jood of de humoristische wijsheid van een christen; die kan zich soms bewegen tot op de rand van de 'black humour', zoals de boutade, toegedicht aan St. Laurentius, die als een frikadel op een rooster tegen zijn beulen zei dat hij gekeerd moest worden omdat hij nu 'halfgaar' was. De humor van joden en christenen heeft minstens gemeen, dat beiden beseffen dat zij onder een maat blijven, die zij anderzijds toch als normgevend willen aanvaarden.

Wij besparen de lezer een systematische opsomming van een stortvloed van termen inclusief hun oorsprong (mop, grap, gein, geestigheid, keet, scherts, het komische, karikatuur, spot, satire, clown enzovoorts). Om toch greep te krijgen op de essentie in die veelheid van allerlei niveau,

beperken wij ons hier tot de poging tot nadere bepaling van wat o.i. de twee hoofdcategorieën zijn, t.w. de *ironie* en de *humor*. Meer dan de woordspelletjes vertegenwoordigen zij een existentiële kwaliteit, een wezenlijke menselijke rijpheid. Door de devaluatie van het woord humor heeft dit vaak een veel te brede betekenis, die van alles wat maar verbaal- grappig is of daarvoor moet doorgaan. Zo komt o.m. niet tot zijn recht dat de hoogste vormen van humor juist in bijna woordloze situaties, gestes of reacties tot expressie worden gebracht. Zo verraden de pantomimespeler en de clown op het slappe koord met hun lijf vaak meer van het mens-zijn dan met woorden maar mogelijk is. Wie zei ook weer dat de dans de hoogste kunstvorm is? En behoren de karikaturen die geen enkel woord en maar een paar lijntjes nodig hebben, niet tot de allerbeste?

Het belangrijkste onderscheid in de humor ligt in datzelfde verschil dat de apostel Jakobus de *daders* van het woord doet prefereren boven de hoorders. De vraag die ons hier vooral intrigeert is die naar het existentieel- religieuze gehalte van geestigheid, van ironie en humor, of liever: van de *ironicus* en van de *humorist*. Dit is een beperking, maar tegelijk een concentratie op het wezenlijke, m.n. op de humor als kwaliteit van een gerijpte persoonlijkheid en als onmisbaar ingrediënt in 'spiritualiteit', dat -niet ver gezocht- ook te vertalen is met geestigheid. Ook deze term is gedevalueerd en moet weer worden teruggehaald naar de onvoorspelbare luimen van de Heilige Geest, 'die waait waar Hij wil', weg uit de context van de geest van salmiak, van Karmelitergeest of van de 'geest des tijds'. Op de achterflap van een zondagsmissaaltje stond deze zomer een tekst van Harry Nouwen: 'Ik ben bang dat over twintig jaar de kerk ervan beschuldigd zal worden te hebben gefaald in haar meest fundamentele taak, namelijk de mensen creatieve wegen te wijzen om in contact te komen met de bron van hun eigen bestaan'. Dit betekent precies dat de kerk in die onmacht geen notie meer heeft van de functie van ironie en humor in het geestelijk leven en wel allerm minst notie van haar eigen doctrinaire en moralistische zelfverzekerdheid. Zij mist compleet de humor waarmee zij zichzelf eens op de hak zou moeten nemen.

Heel ons mensenbestaan speelt zich namelijk af tussen twijfel én zekerheid omdat wij beest en engel tegelijk zijn. Of: tussen noodzakelijkheid en vrijheid; of, weer anders: tussen wat nu eenmaal gegeven is (oplopend tot fatalisme dat zelfmoord pleegt) en anderzijds de Creatieve verovering van eigen vrijheid (die weer ontaarden kan tot vlucht in het abstract-fantastische). Tussen die twee, maar bóven het burgerlijk compromis van 'alles met mate' (de lijfspreuk der schuwe prudentie), is de mens de 'speling' gegeven om met de Hemelse Vader als Speelkameraad, op unieke wijze zichzelf te mogen worden met behulp van anderen. Onophoudelijk wordt dat speelse 'inter- esse' (lett.: tussen-veld) bedreigd en moet het worden terugveroverd uit de extremen van verstikking in de gevestigde orde of uit fantastisch escapisme of uit de

derde doodlopende weg: die van het valse midden van burgerlijke zelfvoldaanheid. Deze laatste ontsporing, in te slapen in de verstandigheid van 'alles met mate', is vaak met als laatste redmiddel alleen nog door de *satire* te verhelpen.

De satire: braakmiddel voor dikhuiden

De satire is een vorm van negatieve ironie met een extra dosis vitriool. Zij schijnt uitsluitend negatief te zijn en steeds door haat ingegeven. In tegenstelling tot de meer verfijnde vormen van ironie (die ook zichzelf als slachtoffer kan nemen) bedoelt de satiricus altijd een ander te kwetsen. Toch bestaat er ook zoiets als een heilige satire. Een meesterproef van satire is nog altijd Jaroslav Haseks 'Abenteuer des braven Soldaten Schwejk'. De Tsjechen werden in 1914-18 door de Oostenrijkse Habsburgers gedwongen om tegen hun eigen Slavische broeders te veld te trekken. Al in het begin van het boek klinkt de toon die het boek onsterfelijk heeft gemaakt. Schwejk, van beroep handelaar in gestolen honden, die hij verft en met sliwowitz temperamentvol maakt, neemt een voetbad tegen zijn rheumatiek. Zijn werkster komt ontsteld binnen: 'Nou hebben ze waarachtig Ferdinand vermoord!' Natuurlijk wordt de moord in Serajewo bedoeld. Maar Schwejk antwoordt: 'Welke Ferdinand? Ik ken er maar twee. De ene is die man die laatst per ongeluk een fles petroleum leeg zoop omdat hij dacht dat het sliwowitz was. En de ander veegt hondendrek. Aan geen van beiden is wat verloren.' Het feit dat de Keizer niet wordt meegeteld is natuurlijk de scherpste majesteitsschennis.

Briljant zijn ook de scènes bij de keuring voor de dienst. Alle Tsjechen trachten ziekte voor te wenden. Een van de simulanten kruipt naakt in de zaal rond, blaffend en op handen en voeten; in de hoek van de zaal doet hij zelfs zijn echte hondenbehoefte. Alle pogingen van de achterdochtige artsen om hem te ontmaskeren heeft hij doorstaan. Zij geven zich gewonnen en keuren de 'hond' af. Maar deze bijt de dokter op dat moment van blijdschap in het been, waarop deze hem, razend van woede, onmiddellijk geschikt voor de dienst verklaart.

Een ander voorbeeld van satire, tegen een no-nonsense-kabinet uit de vorige eeuw, stamt uit de scherpe pen van de Deense socialistische vechtjas Viggo Hørup (1841-1902). Voor de zoveelste maal wordt Hørup weer eens voor het gerecht gedaagd wegens belediging van de hoogste ambtenaar in functie, de minister-president Estrup. Hørup zou de premier hebben uitgemaakt voor 'Svinhund' (de Groninger heeft hier geen vertaling nodig, de niet-Groninger denke maar aan 'Schweinhund'). Hørup wist echter precies wat hij wel en niet had gezegd. Om nog meer olie op het vuur te gooien drijft hij in een landelijk dagblad op 11 augustus 1886 de zaak tot het uiterste op: Hij had premier Estrup nooit een Svinhund genoemd. Wel had hij, Hørup, beweerd dat er in Svendborg een boer was die zijn hond 'Estrup' had genoemd; en van die boer wist hij zeker dat deze daarbij geen moment aan de premier had gedacht. En als Svinhund een belediging is, dan toch zeker alleen voor die privé-persoon die aan

kan tonen dat hij een Svinhund is. Dus alleen als minister Estrup kan aantonen dat hij dié Estrup is, naar wie er in Svendborg een hond is genoemd, zal hij zijn proces kunnen winnen enz. Zo gaat Hørup door op het uiterste scherp van de snede en bereikt hij met heel die litanie van ontkenningen precies wat hij beoogde: Estrup en al diens slimme juristen voor heel Denemarken belachelijk te maken!

Een derde voorbeeld is Hørups landgenoot Søren Kierkegaard (1813-1855). Hij staat bekend als de grootmeester van ironie en humor. Hij bediende zich vrij zelden van de satire, behalve daar waar zijns inziens niets anders meer hielp. Wel besepte hij in die gevallen tegelijk omtrent zijn bedoelingen geheel te worden misverstaan. Bij hem doet zich namelijk het ironische feit voor dat de categorieën die hij het sterkst bespot hem feitelijk zeer na aan het hart liggen. De twee slachtoffers van zijn satire zijn de burgerlijk gehuwde Madame, trotse moeder van een kinderschaar en slaafs-gehoorzame echtgenote en de clerus van de Lutherse Staatskerk, die supermarkt voor religieuze behoeften. Kierkegaard is, vanwege zo juist genoemd misverstand, de geschiedenis ingegaan als kerkvervolger en vrouwenhater. Maar hij had diepe zorgen, omdat beide categorieën zich zo diep hadden ingelaten met het meest onchristelijke fenomeen dat hij kende: het burgerlijk compromis tussen Staat en Kerk ('zodat de biggen hier nog christelijk geboren worden'), - zodat hij geen andere weg zag om dezen tot zelfbezinning te brengen dan het 'braakmiddel' van de satire. Precies om de vrouw en de dominee weer tot zichzelf (d.i. voor Kierkegaard: tot christelijke idealiteit) te brengen, verhoogt hij stap voor stap de dosis van het paardenmiddel. Want 'de grootste denkbare afstand van menselijke idealiteit is de Mutter, de Madame; het taaiste verweer tegen elke idealiteit gaat uit van het familieleven, van de leeuwin, of om het maar heel duidelijk te zeggen: van de zeug met biggen.'

Gretig en niet ten onrechte beginnen sinds enkele jaren uitgerekend Deense feministes te ontdekken hoever reeds Kierkegaard vooruit was op zijn tijd met de vraag of de vrouw haar wezen niet verraadt, als zij zich identificeert met haar sociale rol: 'Maar alleen zijzelf zal zich kunnen redden', zegt Kierkegaard. Niet minder gepeperd is ook de kritiek op de clerus. Alle kritiek die hij had tegen 'de zeug met biggen' wordt hier nog eens hernomen tegen de burgerlijk-comfortabele positie van de dominee: 'die zalige idylle van kinderverwekking, inclusief hopsasa, waar alles er zo blij, blij, blij toegaat en de dominee als een soort van door de Staat gesubsidieerde muzikant muziek levert bij bruiloften en doopsels' (19,172).

Het enige motief voor al die satire is Kierkegaards overtuiging dat clerus en vrouw door hun compromis met burgerlijkheid, de hoogste waarden als geest, vrijheid, persoonlijkheid en humor zowel uit het individu als uit de samenleving hebben weggeamputeerd.

De ironicus

In het begrip ironie moeten direct enige verfijningen worden aangebracht om het weg te halen uit de vaag-brede betekenis van 'een manier van spreken die het tegengestelde zegt van wat er wordt bedoeld'. Indachtig het voornoemde adagium van Jacobus en van Feyenoord, moet de vraag worden gesteld wat ironie als levenshouding, als bewijs van rijpheid betekent. Dan wordt ironie, zoals bij Socrates, de positieve tactiek van wijzen om hun leerlingen tot zelf-denkers te maken. Er wordt hun niets aangeprezen, er wordt hun alleen maar geleerd om aan hun eigen schijnzekerheden te leren twijfelen. In de leerling zelve wordt die oefening in zelf-relativering dan tot een levenshouding. Ironie is de weg naar de wijsheid die heeft leren inzien, dat lust, geld, macht, maar ook 'eeuwig-geldende' geloofsformuleringen, betrekkelijkheden zijn die nimmer verabsoluteerd mogen worden. De ironie is dus ook een religieuze categorie, die de kunst verstaat om de vergoddelijking van betrekkelijkheden te ontmaskeren en om zichzelf, omgekeerd, ook te betrappen op de relativering van het goddelijke, van wat juist nimmer gerelativeerd mag worden: de ondubbelzinnige geloofs zekerheid van 's mensen bestemming voor God. Alle wijsheid en vroomheid begint bij de ondergraving van de burgerlijke schijnzekerheden en met de onttroning van wat Israël 'nietsen' noemde.

Hoezeer ook de religie slachtoffer van haar eigen verabsoluteringen is geweest, blijkt, zo niet uit de geschiedenis van de dogmatiek, zeker uit de traditionele 'leer der volmaaktheid', die van zulk een hondse ernst doortrokken was, dat er voor ironie in het geheel geen plaats was. Dat heeft ooit een Poolse humorist ertoe verleid om van de 'levens der heiligen' te zeggen, dat hij ze bij voorkeur van achteren naar voren las, in de hoop dat er geleidelijk weer iemand mens werd! De reden van die verwaarlozing van de ironie is duidelijk: vaak waren de leidlieden zelf zo bekrompen, dat zij niet in staat waren om in te zien dat 'zin voor betrekkelijkheid' heel wat meer is dan louter negativisme. Daarom kozen zij in hun angst voor twijfel maar liever voor indoctrinatie. Maar indoctrinatie is bij definitie de poging om een ander tot overtuiging te brengen zonder diens vrijheid te respecteren. Twee ouderwetse woorden, 'over-tuigen' en 'over-wegen' tonen in hun oorspronkelijke betekenis nog wel dat respect. 'Tuigen', van 'trekken', houdt in dat men iemand er (slechts) toe verlokt om een standpunt in te nemen. En de toegesprokene zal dan zijn/haar instemming laten afhangen van een goede dosis afweging (c.q. 'overweging'). Als dat niet gegarandeerd is, vervalt de spreker in 'propaganda' in de verderfelijke zin die dat bij alle totalitaire systemen heeft.

Ironie is dus de vraag naar de weg tot de waarheid; zij is niet de waarheid zelf. Die houding vraagt echter om permanente waakzaamheid. Want te gemakkelijk verglijdt de ironie naar scepticisme, sarcasme of afbraakmentaliteit. Zij is bij wezen slechts een correctief, dat alleen maar

gelding heeft zolang een verkalkt normatief zich blijft opwerpen als alleenzaligmakend ideaal. Dit betekent dat de ironie ook haar eigen voorlopigheid dient te beseffen. Alleen op die voorwaarde, dat zij beheerste ironie blijft, heeft zij een functie in het geestelijk leven en wel een kapitaal-be- langrijke als wegwijzer tussen de klippen van de vergoddelijking van het betrekkelijke en de relativering van het absolute of liever: De Absolute. De ironie is dus het 'hoe van het gulden midden' , maar dan wel een midden van een ander soort dan dat van gezapige afstandelijkheid. In de pendelbeweging tussen actie en reactie, tussen het behoudende en het progressieve, kan niet ongestraft een halve pendelbeweging worden overgeslagen, zodat men triomfantelijk kan roepen: 'Had ik altijd al niet gezegd dat dat verkeerd moest gaan!' Het gulden midden dat hier in het geding is, is niet dat van twee knikkers die vanzelf in één kuil rollen; het gaat om twee ongeloofwaardige knikkers die tegen de bult óprollen om elkaar te treffen in een midden dat hóger ligt dan het gemiddelde.

Samenvattend moet men bij alle lof over de ironie toch vaststellen, dat zij zelden veel verder komt dan de relativering van betrekkelijkheden. Zij blijft vooral negatieve wijsheid en neemt tegelijk aan dat deze ook reeds de positiviteit zou betekenen van een existentieel aanhangen van het Absolute. Zelfs al blijft zij behéérste ironie, dan meent zij toch te optimistisch dat zij de ethisch-religieuze eisen, aan de mens gesteld, wel uit eigen kracht kan verwerkelijken. En precies daar, waar de mens moet erkennen dat hij daartoe niet in staat blijkt, begint de humor .

De humorist

Ironie en humor komen niemand aangewaaid; hoogstens heeft de een, van nature of door opvoeding, wat meer zijn fantasie en kinderlijke originaliteit bewaard dan de ander. Echte humor echter, als kenmerk van rijpe menselijkheid, is steeds met een hoge prijs betaald, te weten die van het doorstaan van een vertwijfeling die heel de zin van eigen bestaan dreigde teniet te doen. Hoe vaak zouden de joden geen grond hebben gehad om totaal aan de zin van dit bestaan te vertwijfelen? Precies door die eeuwen van repressie, hebben zij in hun spitsvondigheid, het vermogen ontwikkeld om zich in hun kwetsbaarheid op voorhand naar twee kanten¹ in te dekken, altijd hopende. maar toch ook in het besef van hun schlemielige ontoereikendheid. En: heen en weer geslingerd² tussen de verwachting van een wonder enerzijds en de verleiding om hun God maar af te zweren³ van de andere kant. Terzijde: ook van 'vertwijfeling' geldt dat zij wordt misverstaan als zij uitsluitend negatief wordt gezien. Maar zij is als barenswéeën: ook die zijn weliswaar pijnlijk, maar worden toch positief gekwalificeerd. De enige mens die nimmer vertwijfeling op zijn eigen wezen toelaat is de geborneerde humorloze burger. Die heeft dan ook geen 'zelf' , maar wórdt geleefd door conventie en publieke opinie. In Kierkegaards pittige termen: de burger blijft een onmens, omdat hij 'abortus op zijn eigen originaliteit heeft gepleegd' . Alleen dwars

door de vertwijfeling heen kan hij 'twice born' , opnieuw geboren worden. Dat kraambed heet 'ironie'. Maar de ironicus heeft nog niet ervaren (wat hem tot humorist zou maken), dat zijn herboren frisse 'ijveren voor de Heer' ook nog weer te pletter loopt op eigen onmacht: pas daar begint de mildheid van de humor. Hij beseft nog niet dat het hem in het leven zal vergaan als die clown met wie Kierkegaard zich vergelijkt: In het theater brak er brand uit achter de coulissen. De clown rent voor het voetlicht om het publiek te waarschuwen. Dit dacht dat het een grap was en begon spontaan te klappen. Maar hij herhaalt zijn waarschuwing nog klemmender. Men jubelde nog veel harder. 'Zo', denk ik, 'zal de wereld ten onder gaan: onder het algemeen gejubel van al die pientere koppen die menen dat het een grap is'.

Geen volk heeft zich meer. tegen verdrukking van buiten af en van binnen uit, lucht moeten verschaffen dan de joden. Ook de joodse vorm van humor, de *Witz* heeft echter zijn heel bepaalde historische context. Eeuwenlang is de repressie, in deze eeuw als nooit tevoren onder Hitler, zo grof geweest dat Witze eenvoudig niet konden ontstaan. Zij veronderstellen minstens een fysieke mogelijkheid tot overleving én een zekere emancipatie waarmee de enkeling zich in nog aarzelende mondigheid tegen de heilige traditie durft te laten gelden (zoals thans ook in Latijns-Amerika met de christenen gebeurt). Evident is, dat door de studie van de Schriften, de joden eeuwen langer over de intelligentie en over een maatstaf beschikken, waarmee zij de verdorvenheid der machtigen konden meten aan de hoogste idealen. Toch verloor ook de Witz zijn voedingsbodem; van buiten af doordat de bloedige overvallen van Kozakken de bloeiende Oosteuropese gemeenschappen uiteensloegen en van binnen uit door de Verlichting. De laatste echte Witze, product van deze botsing, krijgen a.h.w .concrete gestalte in de persoon van Heinrich Heine (1797-1856). Als jood die zich liet dopen om aldus een 'toegangsbewijs' tot de universiteit te krijgen, is hij enerzijds een verlichte dissident, die anderzijds zijn wortels nog geheel in de traditie heeft. Zo is hij de vleesgeworden tegenspraak van liefde zowel als van afstand tot zijn eigen oorsprong. Maar omdat openlijke kritiek op wettische geborneerdheid nog té gevaarlijk was, verschaftte deze zich, ook bij Heine. nog expressie in de Witz. Maar wel een Witz van een hoger soort; want wat voordien vooral slechts spot was met de ongeletterde dorpsjood. wordt nu tegelijk ook de meest verfijnde spot over de ontwikkelde spotter zelf.

Waar de satire in dikhuiden prikt, de ironie zichzelf al weet te relativieren, blijft de humor zich berustend bewust van een verwachting-ondanks-alles. De humor heeft met alle vorige categorieën gemeen, dat hij zich uitdrukt in de paradox. De klassieke definitie van de humor spreekt dan ook van 'een niet- kwetsende contradictie' .Waar het tragische vastloopt in de contradictie en blijft steken in de vertwijfeling, weet het komische de contradictie te overstijgen en de spanning te ontladen in een bevrijdende

lach. Dat lachen zal klinken zolang de mens bestaat, want hij is zelf, in vlees en bloed, een levende contradictie. Die contradictie tussen het beest en de engel, tussen de robot en de vrije vogel, tussen wat hij niet ontkomen kan (zodat zelfmoord de enige weg schijnt) -en- zijn creatief-speelse verwachting van de verzoening der tegendelen, is *zijn eigenlijke wezen*. Er zijn filosofen geweest, zoals Hegel, die meenden dat het intellect die botsing der tegendelen wel geheel kan verzoenen (zodat geloof, als sprong in het mysterie, wel kan worden afgedaan als domme achterlijkheid). Niet toevallig is dit soort van bollebozen steeds van een absoluut humorloos soort. Anderen, zoals Kierkegaard, menen dat alleen existentie, de daadwerkelijke roekeloze sprong in het diepe, gaandeweg de onverteerbaarheid van de paradox doet verkeren in het zalige vermoeden, dat ik, schlemiel, toch voor de Vader van oneindig belang ben. Die ervaring is de essentie van de humor, geen humor van de uitbundige lach, maar meer van de religieuze binnenpret, altijd vermengd, -ja, toch-met een zekere tragiek.

Als dan die verwachting ook nog vleesgeworden is in een nieuwe Paradox, -die van de onmogelijke samen-denkbare dat in één tastbare Mens de Onzienlijke zelf onder ons heeft gewoond,- dan mag men van de humor (met een verre analogie) wellicht zeggen, dat in Jezus Christus de humor 'par excellence' gestalte heeft gekregen. Wel geldt van dat ogenblik af voor ons, schlemielen, voorlopig nog de 'wet der omgekeerdheid' dat vogels en lelies professoren worden, het oppervlakkige lachen tot wenen is gedoemd en dat zij die nu wenen, toch door hun tranen heen al geborgen zullen zijn.

Dat Jezus in parabellen sprak, zich dus van ironie bediende, mag niet als 'bewijs' worden opgevoerd voor ons geloof dat Hij het definitieve Woord is (ook Boeddha sprak in parabellen); wel mag het doen vermoeden, dat de humor tot het hart van elke spiritualiteit zal behoren. Niet omdat Jezus geestig of zelfs satirisch met taal kon spelen, maar omdat Hij zelf het Woord *is*, de verzoening van het onmogelijk-verenigbare.

Literatuur

Hørup, Viggo, *Skript og Tale*, vol. II, 118 v., København 1903.

Kaminski, André, *Nächstes Jahr in Jerusalem*, Suhrkamp Taschenbuch nr. 1519, 1988.

Landmann, Salcia, *Joodse humor*, Van Ditmar, Amsterdam 1964 5).

Otani, Masaru, *The comical*, in: *Bibliotheca Kierkegaardiana*, vol: 3, 229 v., Copenhagen 1980.

Otani, Masaru, *Begrebet Det Komiske*, in: *Kierkegaardiana*, vol. 5, 68-78, København 1964.

div. in: *Schrift* (118) aug. 1988 ('Bijbel en humor als circus en clown').

Scholtens, Wim R., *Kierkegaards werken, een inleiding*, Ten Have, Baarn, 1988 (zie Register voor "Ironie" en "Humor")

div. in: *Opzij*, feministisch maandblad, 1988, nr. 7/8 ('Hebben vrouwen wel gevoel voor humor?').

Noten

1. Een Jood heeft van een zigeuner een kreupel paard gekocht. De andere Joden bespotten hem. De Jood verklaart: 'Het paard was goedkoop en bovendien is het niet echt kreupel: het heeft een spijker in zijn hoef.' 'Denk je dan', vraagt een andere Jood, 'dat een zigeuner zich door een Jood laat bedotten? Dat paard moet wel kreupel zijn; die boef heeft alleen maar een spijker in zijn hoef geslagen om jou wijs te maken dat het paard alleen daardoor kreupel loopt'. De paardenkoper: "Denk jij dan dat een Jood zich zo gemakkelijk laat bedotten door een zigeuner! Ik heb voor alle zekerheid met vals geld betaald.' (op.cit.Landmann, p. 108).
2. Twee Joden in een reddingboot; nergens een schip. 'O God', bidt de ene, als wij dit overleven, geef ik de helft van mijn vermogen aan liefdadigheid. ' Ze roeien verder, het wordt nacht- nog steeds geen hulp. 'God', bidt de Jood weer, 'als je ons redt geef ik tweederde van mijn vermogen. De volgende ochtend is de ochtend is de toestand nog even hulpeloos. 'God', belooft de vrome Jood, 'als we door jou hulp uit deze ellende verlost raken...' 'Stop', schreeuwt plotseling de tweede, 'hou op met bidden: land in zicht!' (115).
3. Drie vrijdenkers wedden wie van hen het beste kan liegen. De eerste: 'Ik! Luister: de Messias zal komen.' 'Nee, ik, zegt de tweede: 'De doden zullen opstaan.' 'Stil waarschuwt de derde: 'God hoort jullie tweeën' Waarop de beide